

Civilni lanac komandovanja

Miroslav Hadžić

- Otkud i čemu komandovanje?
- Ko je ko u lancu komandovanja?
- Koji to civili komanduju i zašto komanduju vojsci?
- Da li je vrhovni komandant svemoćan?
- Šta preostaje oficirima?

Pojmovnici Centra za civilno-vojne odnose su kratki analitički tekstovi o ključnim temama, događajima i akterima vezanim za reformu sektora bezbednosti, bezbednosne integracije i studije bezbednosti.

Ovaj pojamnik štampan je u okviru projekta „Mapiranje i nadgledanje sektora bezbednosti u Srbiji“. Mišljenja autora izneta u ovoj publikaciji ne odražavaju nužno stavove donatora.

Civilni lanac komandovanja

Miroslav Hadžić

U despotijama Starog istoka civilna i vojna moć bila je u rukama apsolutističkih monarha. Oni su, međutim, često imenovali, kao u Asiriji, Egiptu i Persiji, posebne operative vojne zapovednike koji su im bili potčinjeni. U starijem periodu Grčke javljaju se začeci prevlasti civilne vlasti nad vojskom i vojskovođama. U Sparti se uspostavlja kolektivna vlast (5 efora) nad vojskom. U Atini se primenjuje kolektivno rukovođenje u ratu: svakog dana se od 10 stratega bira vojskovođa koji odlučuje. U doba demokratije njegova je vlast bila ograničena, jer je ključne strateške odluke donosila Skupština. U doba republike u Rimu na čelu države bila su dva pretora (konzula), koji su ujedno bili i vrhovne vojne starešine. U ratu je svaki konzul komandovao jednom polovinom vojske. Ako je u ratnim dejstvima učestvovala cela vojska, konzuli su se svakog dana smenjivali na dužnosti vrhovnog komandanta, dok je Senat izdavao opšte i obavezujuće smernice. Kada bi se Rim našao u neposrednoj opasnosti, jedan od konzula bio bi na šest meseci imenovan za diktatora sa svim vojnim ovlašćenjima.

U srednjem veku, prvo u Vizantiji a kasnije i u novonastajućim državama Evrope, počinje da se stvara čvršća komandna hijerarhija. Vrhovni komandant je po pravilu bio vladar, koji je svoje nadležnosti mogao da prenese i na nekog od vojskovođa (veliki vojvoda). Nakon stvaranja stajaćih vojski (1650–1789) nastaje jasan i centralizovani civilni lanac komandovanja, na čijem se čelu nalazi apsolutistički vladar. Vojskovođa koga bi on postavio imao je velika

ovlašćenja u komandovanju i rukovođenju vojskom. Međutim, on nije smeo da počne rat ili zaključi mir bez saglasnosti vladara. U ovom periodu vladari osnivaju i svoje ratne ili vojne savete, koji predstavljaju zametak budućih ministarstava odbrane, odnosno vojske (npr. Dvorski ratni savet u Austriji).

Francuskom revolucijom (1789) započinju dubinske i dalekosežne promene u civilno-vojnim odnosima. Uvodi se opšta vojna obaveza i nastaju masovne vojske. Unutrašnja struktura vojske se pod uticajem industrijske revolucije i promena u prirodi rata i rukovođenja ratom razuđuje na vidove i rodove, a komandovanje jedinicama na ratištu decentralizuje. Ukorenjivanjem načela podele vlasti i parlamentarne demokratije stvaraju se početne pretpostavke za ograničavanje moći suverena. Neopozivo se uspostavlja primat političke vlasti u odnosu na vojne poslove u ratu i miru. Za tu svrhu se, na primer, u revolucionarnoj vojsci Francuske uvodi institucija komesara (1892), koji je bio civilni predstavnik vrhovne političke vlasti bez čije saglasnosti vojni komandanti nisu mogli donositi nikakve odluke. Time se uspostavlja model dvostarešinstva. Ovaj je institut kasnije korišćen u Crvenoj armiji (1918) i u drugim vojskama zemalja socijalističkog bloka. (prema: Vojna enciklopedija, tom 4, drugo izdanje, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1972, str. 456–469)

„Moderna vojska ne služi licima ili strankama, nego državi i otadžbini. Dok političari viču, ona ćuti.“ (Spektorski, E., Država i njen život, Beograd, SKZ, 1933, str. 70)

„Opšta vojna obaveza je reziduum doba revolucija. Uvedena je 5. 9. 1798. g. kada su Zakonom uvedeni i komesari da provode

revolucionarnu politiku u Vojsci, sumnjivoj u njenoj podršci kralju.” (E. Pusić, Francuska revolucija i preobrazba državne strukture, Gledišta 7–9/1989, str. 36)

1. Komandovanje

Dvočlani, a metaforički i simbolički, pojam „lanac komandovanja“ izvorno potiče iz vojne delatnosti. Nastao je spajanjem dve tvorbene reči: „komandovanje“ i „lanac“. Prvi od njih, uopšteno govoreći, podrazumeva postojanje najmanje dva zajedničkim poslom međusobno povezana subjekta i/ili učesnika, od kojih je jedan ovlašćen da izdaje komande (naredbe, zapovesti), dok je drugi dužan da ih izvršava. Iz toga pak jasno proizilazi da je u tom odnosu, koji je najčešće pravno i sistemski uređen, jedan od njih nadređeni, a drugi podređeni. Pravo prvog na izdavanje zapovesti izvire, u krajnjoj liniji, iz činjenice da on ima dovoljno moći i vlasti da onog drugog može da privoli, a ako je potrebno i prisili, da deluje u skladu sa njegovom voljom. Sledstveno tome, nadređeni je ujedno i ovlašćen da primeni sankcije protiv podređenog ako ovaj ne izvrši ili loše izvrši izdati/priljeni nalog.

U revolucionarnim i partijskim ili visoko ideologizovanim vojskama može se sresti i princip dvostarešinstva. To u osnovi znači da komandu zajedno usvajaju i izdaju dvojica starešina. Obično je jedan od njih vojni, a drugi politički komandant. Pri tome, ovaj prvi mora da dobije saglasnost onog drugog da bi naredio upotrebu jedinice kojom komanduje. Time se politički razlog, odnosno politička korisnost pojavljuje kao presudan argument za izbor komande. Uvođenjem komesara u komandni lanac uspostavlja se direktna politička (partijska, ideološka) kontrola i nadmoć nad vojnim komandantima, a time i nad celom vojskom.

Ne čudi stoga to što komandovanje predstavlja centralni formativni, organizujući i funkcionalni princip (svake) vojske. To prvo znači da vojska u svim uslovima, kako u ratu tako i u miru, de-

luje samo po komandi. Potom, i to da je njena unutrašnja organizacija izvedena u skladu sa potrebama nesmetanog i delatnog komandovanja. Za tu je svrhu moderna vojska ustrojena na principima jednostarešinstva, hijerarhije, subordinacije i discipline. Njihovom primenom se nadasve osigurava pravovremeno stizanje izvorne (neizmenjene) komande od vrha vojske do njenog poslednjeg izvršioca, a zatim i njeno bespogovorno izvršavanje.

Vojna disciplina se tradicionalno tumači kao obaveza potčinjenih da bespogovorno izvršavaju naređenja svojih pretpostavljenih i pregnatno je sadržana u poznatim oficirskim uzrečicama tipa „naređenje – izvršenje“ i „izvrši, pa se žali“. Potčinjeni imaju, međutim, pravo da odbiju da izvrše naređenje pretpostavljenog ako ih ono prisiljava na činjenje krivičnog dela ili kršenje normi međunarodnog ratnog prava i običaja rata. Treba dodati da je bespogovorna disciplina jedan od ključnih preduslova za uspešno dejstvovanje jedinice i njenih boraca, pogotovo u ratnim uslovima, a time i važan faktor koji smanjuje gubitke i omogućava njihov opstanak.

Pojam „komandovanje“ u užem smislu označava čin (akt) izdavanja jednokratnih naredbi potčinjenim izvršiocima radi ostvarivanja jasno naznačenog cilja. U širem značenju reč je o trajnom i složenom procesu neprekidnog i uzastopnog izdavanja komandi, kojima se oblikuju, donose, saopštavaju i prenose ključne, dalekosežne i obavezujuće odluke o načinu organizovanja, obučavanja, opremanja, upotrebi i dejstvovanju potčinjenih – kolektivnih i/ili pojedinačnih – izvršilaca. Komandovanje vojskom, zbog toga, nadi-lazi, mada u sebe uključuje, svaki pojedinačni akt izdavanja, odnosno izvršavanja naredbe. Ono se sastoji od niza složenih postupaka i odluka koje treba da dovedu do planske, organizovane, jedinstvene, svrhovite i uspešne upotrebe vojske u (za)datom vremenu i prostoru. Odatle se i valjanost ovog postupka meri, pre svega, po sposobnosti komandanta da u datoj jedinici vremena i na određenom prostoru, a u sukobu sa konkretnim

protivnikom (neprijateljem) i uz najmanji (optimalan) gubitak sopstvenog ljudstva i utrošak sredstava, ostvari postavljeni (ratni) cilj. Da bi to pak bilo moguće, vojska na (vrhovnu) komandu mora da reaguje kao jedinstven i skladan sistem („organizam“), u kome postoji jasna unutrašnja podela uloga, zadataka, nadležnosti i odgovornosti. Ovo postaje moguće tek ako svi akteri duž komandnog lanca voljno prihvate i kad prihvate ulogu koja im je dodeljena, te imaju svest o nužnosti svog potčinjavanja.

2. Komandni lanac

Za tu se svrhu unutar vojne organizacije ustanovljava i razuđuje „lanac“ komandovanja. Reč je, dakle, o funkcionalno i sistemski – vertikalno, hijerarhijski i subordinirano – povezanom nizu osoba (komandanata) i organa (komandi), koji jedini raspolažu izričitim ovlašćenjem za izdavanje naređenja. Ovaj lanac prvenstveno treba da obezbedi brz i izvorni prenos izdate komande, kao i njeno izvršavanje od vrha do dna vojske. Utoliko ga možemo opisati i kao složeni upravljački i prenosni mehanizam pomoću kog naredba sa komandnog vrha stiže do poslednjeg i pojedinačnog izvršioca. Istim putem, ali u obrnutom smeru, teče i postupak u kome potčinjeni neprekidno izveštavaju nadređene o svojoj (ne)uspešnosti izvršavanja dobijenih komandi. Duž lanca se ujedno, sa vrha prema dnu, prenosi i uvek jasno određeni deo komandnih ovlašćenja. To niže rangiranom u lancu dozvoljava da primljenu komandu, ne menjajući njen osnovni smisao, kao ni postavljene ciljeve i zadatke, dopuni, razradi i primeni u skladu sa ulogom i veličinom potčinjene mu jedinice, te sa konkretnim borbenim okolnostima. Zbog toga se u vojsci razvijaju i primenjuju posebni postupci izbora, školovanja i obučavanja oficira za obavljanje komandnih dužnosti. U skladu sa tim, komandovanje spada u jednu od centralnih istraživačkih tema vojne nauke.

Komandni lanac može se prikazati i kao piramida na čijem se vrhu nalazi vrhovni naredbodavac. Njegove se zapovesti potom, posredstvom stepenasto a silazno povezanih nivoa komandovanja

(„karika“), prenose do krajnjih izvršilaca. Odatle se u okviru piramide uspostavlja čitav niz relativno samostalnih komandnih lanaca, u kojima se tačno zna ko je kome i u kom domenu nadređen, odnosno potčinjen i odgovoran. Zbog toga opseg i domet pojedinačnih komandnih ovlašćenja direktno zavisi od mesta „karike“ u lancu. U skladu sa tim se prilikom kretanja od vrha lanca prema njegovom dnu na svakom nižem nivou srazmerno sužavaju broj i opseg komandnih ovlašćenja i obrnuto, prilikom kretanja od donje ka gornjoj karici u lancu srazmerno rastu broj i zahvat komandnih ovlašćenja. Duž lanca se u oba smera, po istom principu i u istoj srazmeri, raspodeljuje i sankcionišuje odgovornost za akte komandovanja i njihovo izvršavanje. Iz rečenog sledi da se svaki komandant, bez obzira na to kom nivou odlučivanja pripada, nalazi istovremeno u poziciji naredbodavca, ali i izvršioca. Time su jasno omeđeni delokrug i domet njegove komandne samostalnosti. Ovo, dakako, važi i za civilnog komandanta koji bi svoje komandne akte trebalo da izvodi iz strateških i političkih odluka i naloga vlade i parlamenta, te da za njihovu valjanost odgovara onome ko ga je izabrao i postavio na tu dužnost.

U modernim je vojskama opšteprihvatarena podela na tri nivoa komandovanja: stratejski, operativni i taktički. Na stratejskom nivou se, u načelu na osnovu prethodnih političkih odluka, izdaju komande kojima se određuju glavni ciljevi, vreme, način i oblici upotrebe celokupne vojske ili njenih stratejskih borbenih sastava. Ove su vrste odluka uvek u nadležnosti (civilnog) vrhovnog komandanta vojske i, prvopotčinjenog mu stručnog i operativnog tela, generalštaba. Na operativnom nivou se strateške odluke vrhovne komande razrađuju i pretaču u komande za vođenje opsežnih i složenih borbenih operacija, kojima se utvrđuju način i ciljevi upotrebe operativnih i većih združenih sastava. Tom rangu obično pripadaju operacije koje samostalno ili združeno izvode armije, korpusi i divizije iz više vidova i rodova dotične vojske. Na taktičkom se nivou – u koji obično spadaju jedinice počev od brigade i puka, preko bataljona i čete, do voda i odeljenja, uključujući i jedinačnog borca – u skladu sa zonom odgovornosti, veličinom i namenom predmetne jedinice

razrađuju, konkretizuju i izvršavaju prethodno dobijene operativne i/ili strateške komande.

Da bi lanac komandovanja vojskom i lanac komandovanja u vojsci bio delatan, on mora biti institucionalizovan i formalizovan. Zbog toga su opseg, snaga, sadržaj, redosled i rang komandnih nadležnosti po pravilu uređeni ustavom, zakonom i podzakonskim aktima. Ujedno je i mesto svakog pojedinca u hijerarhiji dodatno i simbolički označeno vojnim činovima. Sve to bi trebalo da osigura skladno i jedinstveno (monolitno) delovanje vojske i njenih sastavnih delova. Ne manje je važno i to da se time, barem načelno, otklanja opasnost od izbijanja mogućih nesporazuma i/ili sukoba između različitih komandnih instanci. Isto tako, komandne funkcije su obezličene (depersonalizovane). To znači da pravo na komandovanje ne pripada nijednom pojedincu, već funkciji koju on (trenutno) obavlja. Drugim rečima, neki pojedinac stiče pravo da naređuje tek u momentu kada zvaničnim aktom bude postavljen na komandnu dužnost. Odnosno, on biva lišen rečenih ovlašćenja u momentu kada prestane da obavlja tu funkciju. Dodajmo i to da je svaki komandant, u skladu sa svojim rangom, odnosno mestom u lancu, opremljen dodatnim ovlašćenjima, koja mu dozvoljavaju da u brojnim situacijama na osnovu lične procene odlučuje o načinu upotrebe potčinjene mu jedinice i njenih pripadnika. Omer i doseg ovlašćenja najčešće, pogotovo u ratu, izmiče preciznoj pravnoj regulaciji, te ona uvek u sebi nose rizik od proizvoljnosti i zloupotrebe. Ovo je tim lakše, jer komandne nadležnosti uz ostalo i po pravilu zadiru u radna, statusna, a u krajnjoj liniji, i u osnovna ljudska prava potčinjenih.

3. Civilna „karika“

O sadržaju, značenju i posledicama ustrojavanja i delovanja vojske po komandnom lancu može se valjano suditi tek uz uvažavanje njene posebne društvene uloge i namene. To je zato što u toj tački prestaju sve sličnosti, odnosno nastaju ključne razlike između vojne i svake druge organizacije zasnovane na sličnim načelima. Podsetimo, na primer, na to da su državna uprava, obrazovne, zdravstvene, poslovne i proizvodne organizaci-

je takođe hijerarhijski ustrojene, te da i u njima vladaju odnosi podređenosti i nadređenosti, kao i obaveza izvršavanja dobijenih naloga. U skladu sa tim i u njima su po hijerarhijskoj lestvici raspodeljena prava na izricanje i primenu sankcija za odbijanje ili neizvršavanje (radnog) naloga. Dešavaju se doduše i tu promene. U poslednjih par decenija sve je više kompanija koje su nehijerarhijske, tj. koje imaju ravne (*flat*) organizacije. Nazivaju ih mrežnim, virtuelnim, ameboidnim, heterarhijskim kompanijama. Među njima su i neke od najvećih kompanija na svetu, poput kompanija *Microsoft*, *AOL*, *WallMart* itd. (Više o tome na stranici http://www.aom-iaom.org/article_kk.pdf). Takođe, i u vojnim organizacijama razmišlja se sve više o mrežno-centričnom ratovanju koje ima implikacije na centralizovanu hijerarhijsku strukturu i lanac komandovanja u oružanim snagama. (Uporedi: http://www.dodccrp.org/files/Alberts_NCW.pdf)

Državni monopol nad legitimnom upotrebom sile počiva na dvema posebnim organizacijama, vojnoj i policijskoj, od kojih je prva namenjena spoljašnjoj, a druga unutrašnjoj upotrebi.

Vojsku od pobrojanih i drugih sličnih organizacija presudno razlikuje pravo na upotrebu oružane sile. Ili, kako to kaže S. P. Huntington, jedan od pionira vojne sociologije, vojska je namenjena, pa time i ovlašćena, dodajemo mi, za upravljanje organizovanim nasiljem i za vojnu bezbednost države. On, shodno tome, smatra da je „opravdanje za držanje i korišćenje vojne sile (je) jedna od političkih svrha države“. Prvi deo njegove definicije vojske sugeriše da upravljanje nasiljem obuhvata i njegovu organizovanu primenu. Drugi pak podseća na to da (moderna) vojska nije samonikla i samosvrhovita organizacija. Odnosno, da je ona produkt prerastanja predmodernog i pretpolitičkog društva u političku zajednicu, te time i u zaseban aparat države koji je zadužen za spoljnu bezbednost države i njenih građana. Zbog toga u modernoj državi jedino vojska ima monopol nad legitimnom upotrebom oružane vojne sile. Sledstveno tome, u ovakvim je državama ustavom i zakonom zabranjeno osnivanje i delovanje para-

vojnih (privatnih, političkih, partijskih, kriminalnih i sl.) oružanih formacija. Ovim aktima je u modernom društvu sila neopozivo povučena iz civilnog saobraćaja. To u osnovi znači da je zabranjena unutrašnja i/ili spoljašnja upotreba svake, pa i vojne sile za postizanje parcijalnih i privatnih – pojedinačnih ili grupnih – interesa i ciljeva. Iz toga slede dve, za našu temu, ključne posledice.

Monopol države, odnosno vojske nad oružanom silom, kao što to pokazuju primeri američke okupacije Iraka i tzv. svetskog rata protiv terorizma u Avganistanu, biva dobro načet davanjem istih ovlašćenja privatnim vojnim i bezbednosnim kompanijama.

Prva ističe iz činjenice da rečeni monopol u stvari poseduje država, a ne vojska. Drugim rečima, civilni nosioci vlasti u datoj državi jedini su ovlašćeni da odlučuju o postojanju i upotrebi vojske, tj. o upotrebi njene oružane sile. To nužno ishodi iz njihovog – propisima legalizovanog a izborima legitimisanog – prava da, između ostalog, samostalno utvrđuju i sprovedu spoljnu i unutrašnju politiku svoje države. Civilna je vlast, znači, jedina nadležna da procenjuje i utvrđuje da li neko ugrožava bezbednost države, a ako je ugrožava, kako, kada i kojim sredstvima, te da u skladu sa tim naredi upotrebu vojske. Za tu svrhu ona (vlast), unapred i u miru, ustavom i zakonom, kao i strategijom nacionalne bezbednosti (ili odbrane) utvrđuje misije, ciljeve i zadatke vojske, te nadležnosti i postupke za civilno komandovanje vojskom. Ovim aktima ona ujedno uspostavlja i civilni lanac komandovanja vojskom, na čijem se čelu nalazi civilni naredbodavac. Njemu se tad potčinjavaju cela vojska i njen komandni sloj, a vojni lanac komandovanja postaje funkcionalni deo civilnog.

Druga posledica izvire iz činjenice da dobijanjem monopola nad legitimnom upotrebom oružane sile vojska stiče i znatnu političku moć. Ovo je tim lakše što se ta moć dobrim delom crpi iz ustavne obaveze vojske da brani naciju, državu i građane od pretnji koje ugrožavaju njihov, ne samo fizički, opstanak. Nije stoga retkost da se u nekim, uglav-

nom nedemokratskim, državama vojska ustavom obavezuje i na zaštitu ustavnog poretka, čime se želi legitimisati i legalizovati upotreba vojne sile protiv domicilnih građana i političkih protivnika vladajućeg režima; (uporedi: Ustav SR Jugoslavije, VINC, Beograd, 1993, čl. 133, stav prvi). Dobivši ulogu ključnog/jedinog/posvećenog „čuvara nacije/države“ vojska i njen oficirski kor, nezavisno od svoje volje, stižu u centar politike – bilo kao njen predmet, bilo kao njen učesnik. U prvom slučaju nastaje opasnost od politizacije vojske, odnosno od političke (zlo)upotrebe vojske. To stoga što pretendenti na državnu vlast i moć, a još više njeni aktuelni posjednici, obično računaju na to da će lakše postići svoje ciljeve ukoliko vojsku stave pod svoju kontrolu i privedu je svojim (uskim) političkim interesima. U drugom slučaju, vojska i njeni oficiri pod raznim izgovorima ulaze – skriveno ili otvoreno – u politiku. Zahvaljujući tome, oni mogu da steknu znatan uticaj, a neretko i dodatnu moć koja im omogućava da pod svoju kontrolu stave glavne resurse države i društva. Tada je na delu vojna zloupotreba politike, koja po pravilu počinje ili okončava vojnim udarom, a nužno vodi militarizaciji društva, države i politike.

U modernim državama i njihovom zakonodavstvu sve češće postoje pokušaji da se opasnost od političke zloupotrebe vojske, ali i od vojne zloupotrebe politike predupredi i umanj, između ostalog, i odredbom o ideološkoj, interesnoj i stranačkoj neutralnosti vojske i njenih pripadnika. Ovaj nalog podjednako obavezuje i civilnog komandanta i sve pripadnike vojske. Njom se civilnom naredbodavcu, doduše između redova, zabranjuje da u obavljanju datih mu poslova nameće ili favorizuje svoje političke i ideološke svetonazore ili interese. Vojnim se pak licima istim povodom zabranjuje da u obavljanju svog posla ispoljavaju, propagiraju ili drugima nameću svoja politička i ideološka uverenja. U brojnim se državama ova obaveza dodatno podupire izričitom ustavnom ili zakonskom zabranom političkog organizovanja i delovanja vojnih lica. Tako, na primer “pripadnici vojske ne mogu biti članovi političkih stranaka”, (član 55, stav 5, Ustava Republike Srbije).

Civilni lanac komandovanja zato možemo shvatiti i kao tačku u kojoj se susreću, sudaraju, suprotstavljaju, prožimaju, usklađuju i subordiniraju civilna i vojna moć u jednom društvu. U skladu sa tim ovaj lanac onda možemo označiti i kao polje u kome neprestano nastaju i otklanjaju se osnovne i situacione napetosti i opreke između civilne i vojne vlasti. Ovaj lanac možemo opisati i kao oblik, ali i kao sredstvo za materijalizaciju (ostvarenje, ozbiljenje, primenu) većinske političke volje građana date države i njihovih ovlašćenih predstavnika (nosilaca vlasti) u oblasti (svoje) odbrane i bezbednosti.

U savremenim monarhijama, koje funkcionišu po principima parlamentarizma, komandne su nadležnosti monarha po pravilu simbolične, odnosno lišene efektivne moći.

Opravdano je, stoga, zabeležiti da civilno komandovanje vojskom ima više značenja i slojeva. Ono, dabome, prvo podrazumeva da je civilni komandant – predsednik države ili vlade, odnosno monarh pod kontrolom parlamenta – jedini ovlašćen da naredi upotrebu vojske. Odnosno, podrazumeva da se on nalazi na vrhu piramidalnog lanca komandovanja vojskom i u vojsci. Odatle se posednik ovih ovlašćenja, kao što je već rečeno obezličeni posednik, najčešće označava kao vrhovni komandant vojske (oružanih snaga). Uvođenjem ove funkcije civilna je vlast u stvari skupila sve svoje naredbodavne nadležnosti nad vojskom na jedno mesto i za njihovu primenu ovlasila jednu osobu. Na taj je način ona i civilno komandovanje prilagodila funkcionalnim imperativima vojne organizacije.

Poznati su i slučajevi kolektivnog vrhovnog komandovanja vojskom, o čemu, na primer, svedoči i postojanje tročlanog Vrhovnog saveta odbrane u SR Jugoslaviji, odnosno u Državnoj zajednici Srbija i Crna Gora.

Kakvu će vlast i moć vrhovni komandant imati nad vojskom presudno zavisi od prirode političkog poretka i tipa civilno-vojnih odnosa u datoj zemlji. Osnovano je očekivati to da su u demokratskom poretku, koji pak počiva na pravnoj državi, njego-

ve nadležnosti precizno i nedvosmisleno utvrđene pozitivnim propisima. Takođe, ova je funkcija dostupna samo civilnim licima. U ovu kategoriju spadaju i demobilisani, odnosno penzionisani oficiri (vojna lica), pa je tako, na primer, general Dvajt Ajzenhauer nakon penzionisanja početkom 50-ih godina prošlog veka pobedio u uzbornoj trci i postao predsednik SAD.

Štaviše, u skladu sa načelima podele vlasti i međusobnog nadzora u tri njene grane (izvršna, zakonodavna i sudska), u civilni lanac ugrađeni su i mehanizmi za sprovođenje demokratske civilne kontrole ne samo vojske, već i njenog vrhovnog komandanta.

Nasuprot tome u nedemokratskom poretku, kao što nas istorija XX veka uči, moć koju vrhovni komandant ima nad vojskom teži stalnom uvećanju, i to po pravilu vanpravno. Time raste i opasnost od zloupotrebe vojske, koja vrlo često rezultira njenim korišćenjem za unutrašnje političke obračune, kao i protiv svojih sugrađana, odnosno za nasilno uvođenje i/ili očuvanje lične vlasti datog autokrate. Ne čudi stoga to što brojni nedemokratski vladari, u želji da ojačaju i naglase svoju vrhovnu komandnu poziciju, sebi dodeljuju najviše vojne činove i odlikovanja, a ulogu vladaoca obavljaju u, za njih posebno pravljenim i okićenim, uniformama. Primećeno je, takođe, da najveću pretnju po vlast ovakvih samodržaca često predstavljaju prvopotčinjeni im generali i admirali, koji pre ili kasnije požele da i sami zauzmu poziciju svog šefa. Zabeleženi su, istini za volju, i slučajevi u kojima je maršalski sindrom zahvatao i oficire sa mnogo nižim činom, a ponegde i pojedine podoficire. O tome svedoče brojni vojni udari u novooslobođenim, odnosno nerazvijenim zemljama tokom druge polovine prošlog veka, koje su između ostalih predvodili, na primer, kapetan Mengistu u Etiopiji, poručnik Rolings u Liberiji, te podoficir Idi Amin u Ugandi. Tome, dakako, presudno doprinose manjkavosti tzv. slabe države. One, pogotovo u uslovima unutrašnjeg rata, dovode do deligitimizacije i obezmoćivanja centralne civilne vlasti, što pak pogoduje političkom osamostaljenju vojske, te podstiče vlastodržačke aspiracije njenih pripadnika.

4. Vrhovni komandant

U demokratskom poretku, koji u ovom tekstu uglavnom imamo na umu, civilni vrhovni komandant je, dakle, ovlašćeni predstavnik legitimne i legalne vlasti. On je ujedno i izabrani zastupnik i zaštitnik ključnih vrednosti i interesa date političke zajednice i građana u sferi odbrane. U skladu sa tim, on je prva (početna, najviša, najstarija) karika u civilnom lancu komandovanja vojskom jedne države. I ne samo to. On je i jedina civilna karika, jer se od njega naniže razvija i deluje vojni komandni lanac na čijem je čelu načelnik generalštaba date vojske. Budući da vojska čini centralni element odbrane zemlje, civilnom su komandantu nadležnosti proširene i na nacionalni sistem odbrane.

Ne postoji jedinstvena ili standardna lista ovlašćenja i nadležnosti civilnog komandanta vojskom u demokratskim društvima. Ona se oblikuje pod uticajem civilno-vojnog nasleđa i političke kulture datog društva, odnosno pod uticajem njegovih nacionalnih i istorijskih osobenosti. U ništa manjoj meri ona zavisi i od promena u prirodi rata, od percepcije bezbednosnih pretnji, od tempa i smera modernizacije oružja i oruđa, te od (ne) pripadanja vojnom ili odbrambenom savezu. Opseg ovlašćenja civilnog komandanta pak presudno zavisi od ustavnog ustrojstva datog društva, te njime utvrđenih puteva i načina za (pre)raspodelu, primenu i kontrolu državne vlasti i moći. Uporedna bi analiza verujemo lako potvrdila to da postoje znatne razlike u količini (ne)formalne komandne moći kojom raspolažu tzv. jaki predsednik (izabran po pravilu na neposrednim opštim izborima i snabdeven širim ovlašćenjima u polju izvršne vlasti) i tzv. slabi predsednik (koga po pravilu bira parlament i koji ima manji udeo u izvršnoj vlasti).

Uprkos svim razlikama između demokratskih država, ipak je moguće, uz nužna uopštavanja i uprošćavanja, utvrditi nekoliko zajedničkih načela pomoću kojih se u njima uređuju položaj i nadležnosti civilnog vrhovnog komandanta. U ta bi načela mogli, bez veće greške, da svrstamo i nekoliko sledećih:

- ustavna i sistemska raspodela civilnih – komandnih, upravljačkih i kontrolnih – nadležnosti nad vojskom između osnovnih grana vlasti i u okviru njih, a radi otklanjanja opasnosti od slivanja opasne moći vojske u ruke pojedinca ili organa jedne grane vlasti
- ustavno i zakonsko uređenje sastava i strukture civilnog lanca komandovanja, uključujući u to i vojni lanac komandovanja
- ustavno i zakonsko ograničavanje vlasti i moći vrhovnog komandanta
- ustavno i zakonsko utvrđivanje nadležnosti, ovlašćenja i odgovornosti vrhovnog komandanta
- ustavno i zakonsko imenovanje nosilaca, kao i propisivanje postupaka, oblika i sredstava za demokratsku civilnu kontrolu i javni nadzor nad vojskom i njenim civilnim naredbodavcem i
- ustavna i zakonska zaštićenost ljudskih prava pripadnika vojske, kao i građana onda kada se nađu u njenom zahvatu.

Pređočena načela dozvoljavaju postavljanje pretpostavke po kojoj vrhovno civilno komandovanje vojskom u demokratskom poretku, ovde ideal-tipski shvaćenom, predstavlja pravno i precizno uređen proces u kome su tačno određene uloge, nadležnosti, ovlašćenja i odgovornosti svakog aktera. To pak znači da su vlast i moć vrhovnog komandanta nad vojskom višestruko i po raznim osnovama ograničene i kontrolisane ili bi barem trebalo da budu.

Njemu jeste, na primer, dato pravo da komanduje vojskom u ratu i miru, ali je izvan njegove nadležnosti odlučivanje o stupanju države u rat, odnosno odlučivanje o potpisivanju mira. To pravo pripada parlamentu, koji je u skladu sa tim i jedini ovlašćen da utvrđuje i proglašava ratno i/ili vanredno stanje. Neretko se ovakva, za opstanak demokratskog poretka veoma važna, ustavna odredba dobro zaobilazi, pa čak i obesmišljava uvođenjem izuzetka po kome je, na primer, vlada ovlašćena da – ukoliko parlament nije u mogućnosti da se sastane, a nakon što pribavi mišljenje predsednika države i predsednika parlamenta – svojom odlukom uvede ratno i/ili vanredno stanje.

O tome, na primer, svedoče: Ustav SRJ, VINC, Beograd, 1993, čl. 99, tačka 10 i Ustav Republike Srbije, Službeni list SRJ, Beograd, 2006, čl. 200, stav 5 i čl. 201, stav 2.

Vrhovni je komandant, isto tako, ovlašćen da samostalno odlučuje o načinu i svrsi upotrebe vojske ili njenih borbenih sastava u konkretnim situacijama. Tom prilikom on, međutim, mora da ostane u okvirima misija, ciljeva i zadataka vojske, koji su joj utvrđeni ustavom, zakonom i strategijom nacionalne bezbednosti (odbrane). Normalno bi bilo da on tom prilikom poštuje i doktrinarna načela za upotrebu vojske, jer su ona propisana doktrinom vojske koju negde usvaja parlament, a negde on sam.

Klijentizmom se, uprošćeno rečeno, obeležavaju civilno-vojni odnosi u kojima socijalni, politički i profesionalni status vojske i njenog oficirskog kora presudno zavise od (zlo)volje civilnog komandanta i/ili vladajuće političke elite. Najlakše ga je prepoznati po netransparentnoj i nedoslednoj kadrovskoj politici u vojsci, odnosno po prozvoljnosti u izboru čelnih starešina vojske.

Vrhovni je komandant, isto tako, odgovoran i za borbenu gotovost potčinjene mu vojske. Odatle je on i centralni civilni kontrolor vojske i jedini je ovlašćen da proverava i ocenjuje njenu borbenu spremnost, te da nalaže mere za njeno uvećavanje. Ovo se ne kosi sa pravom parlamenta i njegovog nadležnog odbora da kontrolišu, nadziru i ocenjuju borbenu spremnost vojske. Oni, međutim, nemaju pravo da civilnom komandantu i vojsci izdaju obavezujuće i izvršne naloge, već samo da svoje nalaze u formi preporuka dostavljaju na postupanje vladi i parlamentu. U njegovoj je zato nadležnosti da, pored ostalog, usvaja i odobrava ratne planove za upotrebu i mobilizacijsku popunu vojske, utvrđuje organizaciju i formaciju vojske, odobrava godišnje i srednjoročne planove obuke, bliže propisuje i primenjuje kriterijume za vođenje kadrovske politike u vojsci i tome slično. I u ovim slučajevima opseg njegove komandne samostalnosti je, direktno ili indirektno, omeđen prethodnim odlukama parlamenta i njegovih nad-

ležnih odbora, jer su oni ti koji svojom odlukom o visini i nameni budžeta za vojsku (i/ili odbranu) presudno utiču na njenu veličinu, brojnost, sastav, opremu i naoružanje.

U brojnim zemljama vrhovnom je komandantu dato i pravo da proizvodi oficire u čin generala i admirala, te da ih, uključujući i načelnika generalštaba, postavlja na dužnost, odnosno da ih razrešava dužnosti ili da ih penzionise. Međutim, u porecima sa razvijenim demokratskim procedurama primena ovog prava često je uslovljena obavezom vrhovnog komandanta da za svoja kadrovska rešenja prethodno pribavi saglasnost ili barem mišljenje nadležnog odbora parlamenta, odnosno predlog ministra nadležnog za odbranu. Ovim se, pre svega, želi sprečiti to da civilni komandant čelne generale bira i postavlja po podaničkim ili političkim kriterijumima. Odnosno, da im nametne klijentističku poziciju, te da ih obaveže na lojalnost lično njemu, a ne državi i zakonu.

Gornje ilustracije pokazuju da je zadatak parlamenta ne samo da svojim delovanjem sputava moć i vlast vrhovnog komandanta, već i da sistematski kontroliše i nadzire to kako ih on i za koje svrhe koristi. Ništa manje važno je i to da vlada, kao ključni organ izvršne grane vlasti, takođe raspoložuje sredstvima za ograničavanje i balansiranje moći vrhovnog komandanta. Tome je, pre svega, pogodovalo prvo praktično, a potom pravno i sistemsko razdvajanje funkcije upravljanja i funkcije komandovanja vojskom (i odbranom). Funkcija upravljanja je dodeljena vladi, odnosno njenom ministarstvu nadležnom za odbranu. Štaviše, u većini modernih država, generalštab je uključen u sastav ovog ministarstva, a njegov načelnik je u upravnim stvarima potčinjen ministru odbrane. Iz ovih su promena usledile nekolike dobiti. Prvo je generalštab, kao vrhovni operativni organ, rasterećen brojnih i složenih poslova koji se odnose na pribavljanje i upravljanje materijalnim i ljudskim resursima za potrebe vojske i odbrane. To je pak nužno vodilo ukidanju paralelnih i dupliranih organa u generalštabu i ministarstvu. Zahvaljujući tome, postalo je mnogo lakše preciznije utvrditi, a potom i razgraničiti nadležnosti ministra odbrane i načelnika generalštaba. Ovim su ujedno stvoreni

početni uslovi za to da ministarstvo odbrane bude ustrojeno po načelima koja važe za ostale organe državne uprave. To bi pak trebalo da dovede do postepene demilitarizacije ministarstva odbrane, odnosno do prenošenja upravljanja vojskom i odbranom sa oficira na izabrane predstavnike civilne vlasti i civilne stručnjake.

Normativno i sistemsko razdvajanje komandovanja i upravljanja ne izaziva svuda iste posledice. U zemljama sa predsedničkim ili polupredsedničkim političkim sistemom ministar odbrane je po pravilu druga karika u civilnom lancu komandovanja. On je, dakle, potčinjen predsedniku (vrhovnom komandantu), a njemu je potom potčinjen načelnik generalštaba. To, dakako, ne ugrožava pravo predsednika da izdaje direktne komande čelniku generalštaba. U zemljama sa parlamentarnim sistemom situacija je nešto složenija, jer ministar odbrane nije uključen u civilni lanac komandovanja. On je za svoje delovanje odgovoran vladi i parlamentu, a ne predsedniku države (vrhovnom komandantu). Međutim, kao što je već napomenuto, ministru su po upravnoj liniji potčinjeni generalštab i čelni general. Ovi poslednji su, da podsetimo, po komandnoj liniji pak direktno potčinjeni vrhovnom civilnom komandantu (predsedniku države).

Sve to nosioce vlasti u parlamentarnom sistemu suočava sa dva krupna problema. Prvi nastaje zbog teškoća u preciznom, ustavnom i zakonskom, razgraničavanju nadležnosti vrhovnog komandanta i ministra odbrane. Tim teže, jer ovim normama treba osigurati delatno funkcionisanje generalštaba uprkos njegovoj dvojnoj potčinjenosti i dvostranoj odgovornosti. Ne manje im je teško da spreče sukob nadležnosti predsednika i ministra u tekućem komandovanju, odnosno u upravljanju vojskom. To je tim teže, što bi takav sukob, posebno u uslovima unutrašnje političke krize ili zbog pripadnosti ove dvojice različitim partijama, mogao da podstakne uspostavu paralelnih i konkurentskih lanaca za komandovanje vojskom.

5. Granice vojne autonomije

Diploma vojne škole ili ozbiljna znanja o vojsci ne predstavljaju obavezan preduslov koji neko ko hoće da postane civilni vrhovni komandant treba (mora) da ispuni. Ova je dužnost, drugim rečima, dostupna i laicima. Da bi stigli do nje, za pretendente je daleko važnije to da pribave dovoljnu političku podršku i da, sami ili zajedno sa partijom kojoj pripadaju, pobede na demokratskim izborima. Ako im uspe da osvoje čelnu državnu funkciju, komandovanje vojskom im čini jednu od centralnih stavki u opisu novog radnog mesta. Za uspešno obavljanje ovog posla novoustoličenom od tog momenta na raspolaganju stoje institucionalna znanja vojske, kao i stručna znanja njenih pripadnika. To njega, dabome, ne sprečava da po potrebi koristi i znanja drugih, vladinih i nevladinih, institucija i civilnih stručnjaka.

U nekim zemljama sa republikanskim uređenjem ovaj se problem prevazilazi tako što akti predsednika kao vrhovnog komandanta postaju izvršni tek ako su ih potpisali predsednik vlade ili ministar odbrane. Ova je ustanova inače nastala kao sredstvo za kontrolu i ograničavanje vlasti (aspolutističkog) monarha, pa je kasnije preneti i u republiku. Neretko se uz to vršenje nadležnosti predsednika uslovljava postojanjem obaveznog predloga, koji najčešće podnosi vlada ili ministar odbrane.

U nekim naslednim monarhijama se, kao na primer u Velikoj Britaniji, ustalilo pravilo da se prestolonaslednik sprema za buduću dužnost, ma koliko simbolična njena moć bila, školovanjem u vojnoj akademiji i službovanjem u trupi. Istini za volju i u republikanskim porecima često se politički lideri dodatno obrazuju na najvišim vojnim školama (Ratna škola, Škola nacionalne odbrane i sl.).

Uobičajeno je i to da vrhovnom komandantu u obavljanju njegovog posla pomažu raznovrsna savetodavna, pomoćna i administrativna tela, kao na primer savet za nacionalnu bezbednost,

lični savetnik za bezbednosti ili odbranu, vojni kabinet, inspektorat odbrane ili vojske, ađutant(i) i tome slično. Njihov broj i vrsta variraju od zemlje do zemlje. Nadležnosti ovih i sličnih tela su načelno i u većini zemalja određene zakonom ili podzakonskim aktima. Valja zabeležiti da ovakva tela, iako su primarno namenjena da politički, stručno i administrativno opslužuju civilnog komandanta, često stižu znatnu neformalnu političku moć. Tome prvo pogoduje njihova lična i/ili službena bliskost sa nosiocem ove funkcije. Ipak, gro njihove skrivene moći i uticaja izvire iz uloge (ne)formalnog posrednika između vrhovnog naredbodavca i potčinjenih mu generala. Tim više, što im ta uloga daje priliku ne samo da nadziru i eventualno (pre)usmeravaju protok informacija između glavnih karika u lancu, već i da u sklopu toga favorizuju svoje tumačenje njihovog sadržaja. Njihovu poziciju dodatno ojačava i to što je reč o telima i pojedincima koje po pravilu sam bira i imenuje glavnokomandujući. Oni odatle za svoj rad uglavnom odgovaraju samo njemu. To u većini slučajeva znači da su ove službe i njihovi zaposleni izuzeti iz demokratske civilne kontrole i javnog nadzora.

Nema, ipak, sumnje u to da kvalitet i protočnost kanala za civilno komandovanje presudno zavise, kao što je već naglašeno, od toga kako i koliko je zakonski uređen odnos između vrhovnog komandanta i (načelnika) generalštaba. Ovde ipak treba ponoviti opštepoznati nalaz po kome se dinamična stvarnost, pa makar ona bila i vojna, uporno odupire sveobuhvatnoj i statičnoj regulaciji. To upozorava da zakonske norme, ma koliko bile valjane i precizne, ne mogu sasvim da otklone rizike i nepoznanice koje u sebi nosi proces vrhovnog civilnog komandovanja.

Podsetimo stoga još jedanput da model civilnog komandovanja vojskom u demokratskom društvu počiva na dva vezana a imperativna postulata. Prvi nalaže potpunu, delatnu i voljnu potčinjenost vojske i generalštaba civilnom komandantu. Utoliko je ovaj poslednji, sa stanovišta modela, suveren u donošenju svojih odluka. Svima koji se u komandnom lancu nalaze ispod njega tad jedino preostaje da što pre i što bolje izvrše izda-

tu komandu. Poštovanje prvog postulata trebalo bi da garantuje uspešno sprovođenje vladajuće političke volje u vojno odbrambenoj sferi. Time se ujedno osigurava, barem nominalno, odanost (lojalnost) vojske i njenih pripadnika demokratskom poretku i njegovom izabranom predstavniku.

Nema, međutim, tog ustava i zakona koji sami po sebi mogu da osiguraju i garantuju delatnu potčinjenost vojske i generala civilnim vlastima. Istini za volju, ovo važi i u obrnutom slučaju. Naime, nema tog ustava i zakona koji može potpuno da isključi ili da spreči komandnu i/ili ličnu samovolju civilnog naredbodavca u vršenju vojnih poslova. Nedovršiva je isto tako i lista razloga koje generali mogu da iskoriste za opravdavanje svoje nedovoljne potčinjenosti i odanosti civilnoj vlasti. Odnosno, nedovršena je lista razloga na koje vrhovni komandant može da se pozove kako bi opravdao svoju samovolju.

Univerzalnu primenu u vojnim krugovima obično ima tvrdnja da je aktuelni civilni komandant nestručan i/ili nesposoban. Generali inače raspolazu širokim arsenalom načina i sredstava čijom kombinovanom primenom mogu da blokiraju ili čak prekinu (ukinu) civilni lanac komandovanja. U najblažem slučaju oni civilnog komandanta mogu da liše važnih informacija ili da mu dostavljaju netačne podatke i time ga spreče da stekne pravi uvid u stanje u vojsci. Isto tako, oni mogu, kad hoće, da simuliraju svoju poslušnost vrhovnom komandantu, a da potom duž lanca opstruiraju izvršavanje njegovih komandi. U najtežem slučaju oni mogu, pogotovo prilikom radikalnog zaoštavanja krize u svojoj državi ili nakon uzastopnih poraza u ratu, javno ili tajno da odbiju da izvrše izdato im naređenje. Ako se to ipak dogodi, verna je verovatno da će generali i vojska, sami ili u savezu sa oponentskim političkim snagama, svrgnuti postojeću i uspostaviti novu vlast.

Da bi drugi postulat bio ispunjen, potrebno je da vrhovni komandant svoje odluke donosi na osnovu stručnih procena i predloga generalštaba i njegovog čelnika, jer su oni njegov glavni štabni i operativni organ. Drugim rečima, da bi vojska bila upotrebljavana racionalno i učinkovito, civilni

komandant bi trebalo da poštuje uzuse vojne profesije. Ovo tim pre, jer su oficiri pojedinci posebno izabrani, školovani i trenirani o trošku društva, koje im je poverilo brigu o bezbednosti države i građana, kao i o borbenoj gotovosti vojske. Nije, međutim, uopšte jednostavno pravnim normama obezbediti autonomiju vojne profesije. Postavlja se, naime, pitanje kako sprečiti komandnu samovolju civilnog naredbodavca. S tim u vezi sledi odmah i pitanje da li postoje i gde su granice poslušnosti vojnih čelnika i ostalih oficira, kao i njihove odanosti vrhovnom komandantu. A u vezi sa tim i pitanje da li generali imaju pravo da odbiju da izvrše naređenje civilnog komandanta, kada to mogu učiniti i pod kojim uslovima. U poslednjem slučaju to završava pitanjem o pravu generala i oficira na pobunu.

U demokratskim, a još više u autoritarnim porecima strogo je zabranjena i kažnjiva pobuna vojnog kora protiv civilnog naredbodavca. Ustavom i zakonom oficiri su isto tako obavezani na bespogovornu poslušnost vrhovnom komandantu. Kao što je uostalom i ovaj poslednji obavezan da vojskom komanduje u skladu sa politikom i interesima vlasti (države) čije je predstavnik. Neki teoretičari su, ipak, na osnovu sažimanja obilnog istorijskom materijala izdvojili tri situacije u kojima je, po njihovom mišljenju, oficirima dozvoljeno da odreknu svoju poslušnosti civilnoj vlasti, odnosno da se pobune protiv nje. U skladu sa tim smatra se da je oficirima ne samo dozvoljeno, već i da su obavezni da se odupru civilnoj vlasti i svom komandantu ako njihova politika vodi ka nacionalnoj katastrofi ili se njom grubo i teško krše ustavne, odnosno moralne norme. Svaki od ovih razloga, međutim, izmiče preciznoj pravnoj regulativi. Odatle to možemo označiti kao sivu zonu civilno-vojnih odnosa, u kojoj ponašanje kako civilnog naredbodavca, tako i oficira zavisi od njihove „lične jednačine“. Time se želi reći da funkcionisanje civilnog lanca komandovanja u velikoj, a unapred nepoznatoj, meri zavisi od lične i političke kulture, obrazovanosti i znanja, vrednosnih preferencija i nadasve od ličnog i moralnog integriteta civilnog komandanta i prvopotčinjenog mu generala.

Korisni izvori:

- Bryden, Alan, Caparini, Marina (eds.), *Private Actors and Security Governance*, Geneva: DCAF, Curich: Lit Verlag, 2006.
- Hadžić, Miroslav (ur.), *Civilna kontrola vojske i policije*, Beograd: Medija Centar, CCVO, 2000.
- Samjuel P. Huntington, *Vojnik i država*, Beograd: Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka, Diplomatska akademija, 2004.

Dokumenti:

- Ustav SR Jugoslavije, Beograd: VINC, 1993.
- Ustav Republike Srbije, Beograd: Službeni list SRJ, 2006.

Korisni linkovi:

- Program istraživanja komande i kontrole, The Command and Control Research Program (CCRP), <http://www.dodccrp.org/html4/faq.html>
- Udruženje za menadžment, Međunarodno udruženje za menadžment, The Association of Management (AoM), the International Association of Management (IAoM), www.aom-iaom.org

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

ISBN 978-86-83543-67-0
COBISS.SR-ID 167627020

Impresum

Urednik Pojmovnika: Miroslav Hadžić

Autor: Miroslav Hadžić

Izdavač: Centar za civilno-vojne odnose, Beograd
www.ccmr-bg.org

Lektura i korektura: Tatjana Hadžić

Dizajn i kompjuterska priprema: Saša Janjić

Štampa: GORAGRAF, Beograd

Tiraž: 500 primeraka